

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
36

Yerevan – 2023

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
36

Ереван – 2023

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

36

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր), Վահան Տեր-
Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե Թորոսյան, Թեո վան
Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան, Գուրգեն Գասպարյան,
Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 36, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2023, 304 էջ:*

**«ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԲԱԶՄԱՇՆՈՐՀ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ»
ՄԻԶԱԶՉԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻՑ**

(2023 թ. հունիսի 21-23)

PROCEEDINGS OF THE 6TH INTERNATIONAL CONFERENCE

“NERSĒS SHNORHALI THE GRACIOUS PATRIARCH”

(June 21-23, 2023)

ИЗ МАТЕРИАЛОВ 6-ОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

“БЛАГОДАТНЫЙ ПАТРИАРХ НЕРСЕС ШНОРАЛИ”

(21-23 июня, 2023 г.)

ԶԱՔԱՐԻԱ Ծ. ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ*

DOI:10.57155/RYES3905

**ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԴԱՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԸՍՏ «ԱՐԵՎՈՐԴԻՆԵՐԻ ԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ» Ս. ՆԵՐՍԵՍ
ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ԹՂԹԻ**

*Բանալի բառեր՝ Ս. Ներսես Շնորհալի, արևորդիներ, պավլիկյաններ, Ս. Մկրտու-
թյուն, Հայոց Եկեղեցի, սատանայից հրաժարում, հավատքի
խոստովանություն, անդամագրություն, ինքնություն:*

Ս. Ներսես Շնորհալին միջնադարյան Հայաստանի ազգային-եկեղեցական նշանավոր գործիչներից է՝ մատենագիր, աստվածաբան, շարականագիր, բանաստեղծ, աղոթագիր, մեկնիչ, թարգմանիչ, էկոմենիկ շարժման ջատագով, որի մասին ակնածանքով և գովեստով են խոսում ժամանակակիցներն ու հետագա հեղինակները՝ մեծարելով նրան «Հայոց երկրորդ Լուսավորիչ», «Տիեզերայույս վարդապետ», «Նոր Գրիգոր Աստվածաբան» և այլ պատվանուններով: Անհնար է պատկերացնել Հայոց Եկեղեցու ծիսական կյանքը, ծիսամատյաններն ու միջնադարյան հոգևոր երաժշտությունն առանց երգահան, երգիչ ու սրբազան ծեսի բարենորոգիչ Շնորհալի հայրապետի: Բազմաժանր և բազմաբովանդակ է համաքրիստոնեական այս հսկա մտածողի ու Հայոց Եկեղեցու կողմից սրբադասված հայրապետի մատենագրական ժառանգությունը, որը մեզ է հասել գրե-

* Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբան, hayrzakaria@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 2 սեպտեմբերի 2023, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 10 դեկտեմբերի 2023:

Թե անկորուստ, բազմիցս տպագրվել, վերահրատարակվել և թարգմանվել օտար լեզուներով¹: Նրա երկերում արտահայտված են ժամանակի եկեղեցական-քաղաքական կացությունը, հայոց պետականության և Ազգային եկեղեցու գաղափարախոսությունը, ներեկեղեցական և միջեկեղեցական խնդիրների ամբողջական պատկերը, ուղղափառ դավանանքի, Սրբազան Ավանդության իմացության շեշտադրումները, հասարակության տարբեր խավերին հուզող հոգևոր և մարմնավոր խնդիրները, կենցաղն ու մարդկային հարաբերությունները:

Հայ միջնադարյան վավերագրերի ուսումնասիրման և ժամանակի խնդիրների, հարցերի պարզաբանման տեսանկյուններից արժեքավոր են նաև Շնորհալու նամակների ժողովածուները, որոնք մեծավ մասամբ գրվել են հեղինակի կաթողիկոսության շրջանում (1166-1173): Արձակ այս գործերը վերաբերում են եկեղեցիների միության մասին Ս. Ներսես Շնորհալու տեսլականին և մոտեցումներին, դավանաբանական, տոնածիսական զանազան խնդիրների, ծիսական և ժողովրդական ավանդույթներին, հոգևոր ու բարոյախրատական հարցերի: Ս. Ներսես կաթողիկոսի ուշագրավ երկերից է «Յաղագս արևորդեացն դարձի» խորագրով թուղթը, որն այս աղանդի մասին պահպանված եզակի սկզբնաղբյուրներից է հայ մատենագրության մեջ²:

Յավոք, քիչ բան է հայտնի արևորդիների, նրանց ուսմունքի և ծիսապաշտամունքի մասին, իսկ մեզ հասած կցկտուր տեղեկություններն անբավարար են ամբողջական և լիարժեք պատկերացում կազմելու համար: Մատենագրական սկզբնաղբյուրների համաձայն՝ այս աղանդը տարածված է եղել Բյուզանդական Միջագետքում, Կիլիկիայում և հատկապես Մանազկերտում, Ամիգում, Սամոսատում ու Մերդինում: Բացառված չէ, որ այս աղանդին են հարել նաև այդ շրջանների որոշ ասորիներ: Արևորդիների գործունեությանը քաջատեղյակ է նաև ասորիների պատրիարքը, որի մասին է գրում Ժ-ԺԱ դարի մատենագիր, փիլիսոփա և ռազմական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսը նրան ուղղված պատասխան նամակում. «Եւ այժմ ի նոցունց դեղեալք արեգակնապաշտքդ, զոր Արևորդիսն անուանեն. և ահա են յայդմ գաւառի բազումք և ինքեանք քրիստոնեայք զինքեանս յայտնապէս կոչեն: Բայց եթէ ո՞րպիսի մոլորութեամբ և անառակու-

¹ Նրա ողջ մատենագրական ժառանգությունը, տե՛ս *Մատենագիրք հայոց*, ԻԱ. հատոր, ԺԲ. - դար, *Ներսէս Շնորհալի*, Գիրք Ա., Երևան, 2018, էջ 70-1323, հ. ԻԲ., ԺԲ. դար, *Ներսէս Շնորհալի*, Գիրք Բ., Երևան, 2022, էջ 39-925, իսկ աշխատությունների մատենագիտությունը՝ *Պօղոս Խաչատրեան*, *Հայ հին գրականության մատենագիտություն*, լրացրեց և խմբագրեց *Արշակ Բանուշեանը*, Երևան, 2016, էջ 422-429:

² *Մատենագիրք հայոց*, հ. ԻԲ., ԺԲ. դար, *Ներսէս Շնորհալի*, Գիրք Բ., Երևան, 2022, էջ 160-196:

թեամբ³ վարին, գիտեմք, զի ոչ ես անտեղեակ»⁴: Ամեն դեպքում հստակ է, որ արևորդիների աղանդը հայ իրականության մեջ լայն տարածում չի ունեցել պավլիկյանների կամ թոնդրակեցիների նման, որով էլ բացատրվում է Հայոց եկեղեցու հանդուրժող և մեղմ կեցվածքը նրանց գործունեության հանդեպ:

Ցայսօր խնդրի վերաբերյալ տպագրվել է երեք հոդված-ուսումնասիրություն՝ մեջբերելով պահպանված սկզբնաղբյուրները, և հարցը հիմնականում քննարկելով արևորդիների՝ էթնիկ կամ կրոնական պատկանելության դիտանկյուններից⁵: Մեր նպատակն է ճշտորհալու այս կարևոր թուղթը վերլուծել մեկ այլ տեսանկյունից՝ ցույց տալով, թե ինչպե՞ս է Հայոց հայրապետը պատկերացնում Հայոց եկեղեցուն արևորդիների անդամագրությունը, ի՞նչ գործընթաց է անհրաժեշտ նրանց դարձի համար՝ վերջում հայրաբար խրատելով թե՛ քահանաներին և թե՛ եկեղեցու նորադարձ անդամներին: Այս թղթում նույնպես նորովի բացահայտվում է նախանձախնդիր, նվիրյալ հոգևոր հայրը, որ լայնախոհությամբ, համբերատարությամբ ու սիրով բոլորին ցանկանում է համախմբել Հայոց եկեղեցու շուրջ՝ պահպանելու ազգային դիմագիծն ու քրիստոնեական ինքնությունը: Թղթի ծիսագործնական և աստվածաբանական հատվածները մեզ հնարավորություն են տալիս նաև պատկերացում կազմելու Հայոց հայրապետի աստվածաբանական հայացքների, Հայոց եկեղեցում գործածված Ս. Մկրտության ձեսի տվյալ ժամանակաշրջանի բնագրի, եկեղեցու գիրկն ընդունելու ծի-

³ Արևորդիների կենցաղավարության մասին Գրիգոր Մագիստրոսի խոսքերը նրանց նույնացնում են պավլիկյանների, թոդրակեցիների և մծղնեականների հետ: Այս առումով հետաքրքիր է արևորդիներին տրված ԺԱ-ԺԲ դարերի իրավագետ Դավիթ Ալավկա որդու բնորոշումը, որ պավլիկյանները և մծղնեականները նույն «արուի որդոց ազգն է», տե՛ս *The Penitential of David of Ganjak*, edited by C. J. F. Dowsett (CSCO, Vol. 216, Scriptorum Armeniaci, Tomus 3), Lovanii: In Aedibus E. Peeters, 1961, p. 49, հմմտ. *Մատենագիրք Հայոց*, հ. ԺԶ., ԺԱ. դար, Երևան, 2012, էջ 701, **Հ. Ղևոնդ Ալիշան**, *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1910, էջ 102:

⁴ *Մատենագիրք հայոց*, հ. ԺԶ, ԺԱ. դար, էջ 202:

⁵ Արևորդիներին առաջին անգամ անդրադարձել է հայ լեզվաբան, գրաֆնադատ Գրիգոր Վանցյանը (1870-1907) 1896 թ.: Հեղինակն իր եզրակացությունները կրկնել է նաև 1901 թ.: Ըստ նրա՝ արևորդիներն ազգությամբ հայ չեն, նրանք քրիստոնյա աղանդավորներ չեն, նրանց կրոնը չի կարելի նույնացնել զրադաշտականության հետ, իսկ առկա նյութերի հիման վրա դժվար է պարզել նրանց ծագումը. տե՛ս **Գրիգոր Վանցյան**, «Արևորդոց խնդիրը», *ՀԱ*, 1896, Յունուար, էջ 12-19, 1901, Փետրուար, էջ 42-44: Այս աղանդին է անդրադարձել նաև բյուզանդագետ Հրաչ Բարթիկյանը (1927-2011)՝ հերքելով Վանցյանի եզրահանգումները և հողվածի վերջում սալով թղթի ուսերեն թարգմանությունը. **Р. М. Бартикийан**, «Еретики Ареворди («сыны солнца») в Армении и Месопотамии и послание армянского католика Нерсеса Благодатного», *Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология*, Москва, 1967, сс. 102-108: Արևորդիների աղանդի մասին նաև ընդհանրական ակնարկ կա. տե՛ս **Զգոն Եպիսկոպոս Տեր-Հակոբյան**, «Արևորդիք. առաջին հայ աղանդը», *Էջմիածին*, 1978, էջ 57-59:

սական քայլերի ու դարձի գալու ընթացակարգի մասին: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ փորձել ենք Շնորհալու մեջբերած անդամագրության ծիսակարգը և երախայությունը՝ Ս. Միրտություն պատրաստության մանրամասները համեմատել նաև մեզ հասած Հնագույն Մաշտոցի, ձեռագիր և տպագիր մի քանի Մաշտոցների և խնդրի վերաբերյալ ժամանակի ընկալյալ մոտեցումների հետ:

Ս. Ներսես Շնորհալու այս նամակի գրության ստույգ թվականը հայտնի չէ, չի պահպանվել նաև վերջնամասը: Թղթի հասցեատերերն են Սամոսատ («Սամոստիա») քաղաքի քահանաները, Թորոս քորեպիսկոպոսը, Գազան անունով և մյուս տանուտերերը, որոնց սիրով ողջունում և հայրապետական օրհնություն է բաշխում Ս. Ներսես կաթողիկոսը «յաստուածընկալ սրբոյ նշանէս և ի սուրբ Լուսաւորչին Աջէս և աթոռոյս, զոր ևս միշտ ո՛ղջ պահեսցէ Տէր Աստուած յոգի և ի մարմին»⁶: Ինչպես տեսնում ենք, մյուս վավերագրերի նման այստեղ նույնպես հիշատակվում են սրբազան մասունքները և մասնավորապես Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջը⁷, որը դարերի ընթացքում դարձել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության վավերականության կնիքը: Եվ ահա վերոգրյալ մարդիկ նամակ են ուղարկել կաթողիկոսին՝ խնդրելով արևորդիներին ընդունել Հայոց Եկեղեցու գիրկը և «աղաչեն ի հաւտն Քրիստոսի խառնել զնոսա»⁸: Նույն խնդրանքը բանավոր երկրորդել են նաև ազանդավորները: Բնականաբար, Հայոց հայրապետն ուրախ և պատրաստակամ է նրանց ընդունելու հարցում՝ կարևորելով հատկապես հավատքի միությունը, «զի որպէս ազգաւ և լեզուաւ ի տոհմէ Հայոց են, յաւժարին, զի և հաւատով և հոգւով ի նոյն միաբանութիւն հաւասարեսցին ընդ նոսա»⁹: Շնորհալու այս տողերից պարզվում է, որ արևորդիներն էթնիկ հայեր են և հայախոս, իսկ ազգային և քրիստոնեական ինքնության առավել ամբողջականացման համար անհրաժեշտ է նաև հավատքի միությունը, որը Եկեղեցին պահանջում է նաև ամուսնացող զույգերից¹⁰: Ի վերջո՝ հավատքի միությունը ոչ միայն վարդապետական հիմնադրույթների ճանաչողությունն ու իմացումն է, այլև որոշակի մտածողություն և արժեքային համակարգ: Անհերքելի փաստ է նաև, որ քրիստոնեության ընդունումից և հատկապես Ս. Թարգմանիչ վարդապետների սխրանքից ու Ս. Վարդանանց պատերազմից հետո քրիստոնեական ինքնու-

⁶ Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԲ., էջ 160:

⁷ Աջի մասին տե՛ս Իգիթ Լարիբյան, «Գրիգոր Լուսավորչի աջը», «Քրիստոնեյա Հայաստան» երկշաբաթաթերթ, հուլիս Ա-սեպտեմբեր Ա, 2003:

⁸ Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԲ., էջ 160:

⁹ Նույն տեղում, էջ 160-161:

¹⁰ Արշակ Տեր-Միքելյան, Հայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցու Քրիստոնեականը, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 464, Համաբարբառ Կանոնագիրք հայոց, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020, էջ 712-714, հմմտ. Կարապետ սարկ. Տեր Մկրտչեան, Պաղիկեանք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և մերձաւոր հերձուածային երևոյթներ Հայաստանի մէջ, գերմաներէն բնագրէն թարգմանեց տօֆ. Արտաշէս Աբեղեան, Երուսաղէմ, 1938, էջ 161:

թյունը դարձավ հայի և հայկականության հիմնական ցուցիչներից մեկը, իսկ Հայոց եկեղեցին՝ այդ ինքնության պահպանման ու պաշտպանը¹¹, որի մասին են խոսում նաև մեր մատենագիրներն ու եկեղեցական հեղինակները¹²: Հենց այս տեսանկյունից պետք է հասկանալ Շնորհալու նախանձախնդրությունն ու նրբանկատությունն արևորդիների դարձի հարցում: Հավանաբար նրանք իրենց դավանած արժեքների, հեթանոսական կենցաղակերպի և մտածողության պատճառներով նաև մեկուսացած են եղել հասարակության լայն շերտերի հետ շփումներից, գուցե խնդիրներ ունեցել մյուս ազգակիցների հետ՝ Հայոց եկեղեցուն անդամակցելու մեջ տեսնելով ամբողջական ինտեգրման և ինքնության պահպանման հնարավորություն:

Ըստ նամակագիր կաթողիկոսի՝ արևորդիները չեն մկրտվել մեր հավատքի հոր՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, քանզի «սիրեցին զխաւար և ո՛չ զլոյս մինչև ցայսար ժամանակի»¹³: Շնորհալին արևորդիների մասին ոչ միայն տեղյակ է իրեն դիմած մարդկանց միջոցով, այլև որոշակի գրականություն է կարդացել աղանդի մասին և անձնական շփումներ ունեցել նրանց հետ: Ուստի որևէ հիմք չունենք այս հարցում չվաստահելու Ս. Ներսեսի նման շրջահայաց մատենագրի հայտնած տեղեկություններին¹⁴: Նա քաջատեղյակ է, որ արևորդիներն իրենց հավատալիքներով մոտ են պավլիկյաններին¹⁵ (Հոռոմոց Պողոմելուքն¹⁶), որոնք

11 Ուստի պատահական չէ, որ անկախացումից հետո ընդունված ՀՀ Սահմանադրության մեջ հատուկ շեշտվում է այս հանգամանքը. «Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցուն որպես ազգային եկեղեցու բացառիկ առաքելությունը հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում, նրա ազգային մշակույթի զարգացման և ազգային ինքնության պահպանման գործում».

<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=143723>:

12 **Սեյրան Զաֆարյան**, *Հայոց ինքնության հիմնահարցեր*, Երևան, 2020, էջ 5-325, *Հայոց ինքնության հարցեր* 2, Երևան, 2014, էջ 6-43:

13 *Մատենագիրք հայոց*, հ. ԻԲ., էջ 161:

14 **Р. М. Бартикян**, «Еретики Ареворди («сыны солнца») в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благодатного», с. 106:

15 Պավլիկյանների մասին տե՛ս **Բարսեղ Վ. Սարգիսեան**, *Ուսումնասիրություն Մանիքեա-պաղիկեան թոնդրակեցիներու աղանդին և Գր. Նարեկացույ թողթը*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 5-105, **Կարապետ սարկ. Տէր Մկրտչեան**, *Պաղիկեանք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և մերձաւոր հերձուածալին երեսոյթներ Հայաստանի մէջ*, էջ 1-141, 188-202, **Սա. Տ. Մելիք-Բախչյան**, *Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում*, Երևան, 1953, էջ 10-234, **Ե. Գ. Տեր-Մինասյան**, *Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից*, Երևան, 1968, էջ 114-148, **Վեր. Արսէն Ա. Կէօրիկեան**, *Պաղիկեան-թոնդրակեցիներու շարժումը Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու մէջ է-րդ դարէն մինչև ԺԲ. դարը*, Պէյրոս, 1970, էջ 15-68, 104-125, **Ա. Մ. Օհանջանյան**, «Բանալի ճշմարտության» երկը (պատմաբանասիրական և կրոնագիտական ուսումնասիրություն), Երևան, 2015, էջ 122-159, 177-190, **Карлен А. Мирумян**, *Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития*, Ереван, 2021, сс. 262-294:

16 Հրաչ Բարթիկյանն այս աղտահայտությունը քարգմանել է «Բոզումիլ» եզրույթով. **Р. М. Бартикян**, «Еретики Ареворди («сыны солнца») в Армении и Месопотамии и послание

նույնպես Ավետարանի լույսը շքնդունեցին և չհնազանդվեցին առաքյալների քարոզությանը: Արևորդիների հանդեպ տաժաժ հայրական սիրո և խնամքի արտահայտությունն են նաև Շնորհալի կաթողիկոսի Արևագալի ժամերգության հոգեպարար երգերն ու նշանավոր «Առաւոտ լուսոյ»-ն, որոնցում Քրիստոս փառաբանվում է որպես ճշմարիտ լույս և արեգակ¹⁷: Իբրև իր հոտի հոգևոր միությանը նախանձախնդիր հայրապետ՝ Շնորհալին կարծում է, որ եթե արևորդիների զղջումն ու առ Աստված դառնալը սրտանց և կամավոր են, ապա այն ուրախություն է նաև Աստծու և հրեշտակների համար: Ինչպես երևում է թղթից, ոչ բոլորն են հավատացել այս աղանդավորների իրական դարձին և անգամ կասկածել նրանց սրտանց զղջմանը: «Իսկ եթէ ստույթեամբ լինիցի դարձ նոցա, որպէս և կարծեն բազումք զնոցանէն, և դարձեալ անդրէն ի փսխածն իւրեանց դառնան, մեզ և ո՛չ մի ինչ է վնաս», – շարունակում է հայրապետը¹⁸: Քանի որ իր մոտ եկածները երգմամբ հրաժարվել են չար աղանդից, նախկին ընթացքից և հանձն առել կատարել առաջադրված բոլոր պայմանները, ապա որևէ խոչընդոտ չկա Եկեղեցու գիրկը նրանց ընդունելու համար:

Ապա Ս. Ներսես Շնորհալին նկարագրում է Հայոց Եկեղեցուն անդամագրվելու կարգն ու ծիսագործնական քայլերը՝ հրապարակավ հրաժարում նախկին մոլորություններից և սատանայից, ուղղափառ հավատքի խոստովանություն, մուտք եկեղեցի, Ս. Մկրտություն և սրբալույս մյուռոնով օծում, որոնց հաջորդում են քահանաներին և նորադարձ քրիստոնյաններին ուղղված գործնական խորհուրդները: Բնականաբար, Եկեղեցու գիրկն ընդունելու այս ընթացակարգը համահունչ պետք է լիներ այդ ժամանակ Ընդհանրական Եկեղեցում և մասնավորապես Հայոց Եկեղեցում ընդունվածի հետ, որոնցից էլ օգտվել է Շնորհալի հայրապետը՝ կտրականապես մերժելով կրկնամկրտությունը¹⁹:

армянского католикоса Нерсеса Благодатного», с. 109; հմմտ. **Ղևոնդ Ալիշան**, *Շնորհալի և պարագայ իւր*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1873, էջ 401-402, **Մաղափա արեալիսկոպոս Օրմանեան**, *Ազգապատմ. հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած*, հ. Ա., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, էջ 1667:

¹⁷ Ականավոր հայագետ Մանուկ Աբեղյան (1865-1944) այս երգերում նշմարում է նաև նախաքրիստոնեական հետքեր. տե՛ս **Մանուկ Աբեղյան**, *Երկեր*, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 555-557, հմմտ. **Ն. Կ. Փանվիզյան**, *Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժիշտ*, Երևան, 1973, էջ 77, **Р. М. Бартикян**, «Еретики Ареворди («сыны солнца») в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благодатного», с. 103:

¹⁸ *Մատենագիրք հայոց*, հ. ԻԲ., էջ 162:

¹⁹ Հայոց Եկեղեցու կողմից կրկնամկրտության բացառիկ դեպքերից է, երբ Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսը (946-968), խորհրդակցելով ժամանակի նշանավոր վարդապետների հետ, կարգադրում է Բաղկեդոնական ծեսով մկրտվածներին վերամկրտել. տե՛ս **Ստեփանոս Աստղիկ Տարսնեցի**, *Տիեզերական պատմություն*, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Վ. Հ. Վարդանյանի**, Երևան, 2000, էջ 230, **Մաղափա արեալիսկոպոս Օրմանեան**, նշվ. աշխ., էջ 1105-1106:

Արևորդի բոլոր տղամարդիկ, կանայք և մանուկները քահանաների հետ պետք է հավաքվեն քաղաքի մեծ եկեղեցու դռան մոտ: Եվ այս ամենը պետք է լինի սրտանց, կամավոր ու առանց պարտադրանքի: Ուստի նրանց պետք է հարցնել, թե կամենո՞ւմ են թողնել իրենց հայրերի մոլորությունները և հասնել ճշմարիտ աստվածգիտությանը: Երբ կամավոր ու սրտի հոժարությամբ երիցս ընդունեն և խոստովանեն սատանայի խաբեություններից հրաժարվելը, կղառնան դեպի Քրիստոս: Այս ժամանակ քահանաները կրկին երեք անգամ պետք է հարցնեն նրանց Ս. Մկրտությունը պատրաստվող երախանների նման, թե հրաժարվո՞ւմ են սատանայից, նրա բոլոր խորհուրդներից և այլն: Այնուհետև բացահայտ այս հրաժարումից հետո պետք է շրջվեն արևմուտք և ասեն. «Թ՛քէք յերեսն սատանայի երիցս անգամ, և անարգեցէք զնա՝ որպէս պիղծ և զսուտ և զանիրաւ»²⁰: Երբ Շնորհալու այս վերջին հորդորը համեմատում ենք Ժ-ԺԱ դարերից մեզ հասած Ս. Մկրտության հայկական ծեսի հնագույն տարբերակի հետ, այնտեղ չենք գտնում սատանայի վրա թքելու որևէ խրատ կամ ցուցում²¹: Բայց նման ծիսակարգ առկա է սատանայից հրաժարման բյուզանդական ծեսում, որն էլ վկայակոչում է Հայոց հայրապետը²²: «Հրաժարիմք»-ի նման շեշտադրությունը և ծիսակարգի գործածումը հավանաբար կարելի է բացատրել երկու հանգամանքով. նախ՝ դրանով նախքան Ս. Մկրտությունը պարզորոշ առավել ընդգծվում էր ծիսական այս քայլը, երկրորդ՝ արևորդիների ապրած շրջաններում բյուզանդական ազդեցությունը մեծ էր, և ըստ այդմ՝ նման ծեսն ընկալելի և խորթ չէր նրանց համար:

Ծիսական այս քայլից հետո՝ նախքան ուղղափառ դավանության խոստովանությունը, Շնորհալու հորդորն է արևորդիներին, որ հրաժարվեն արեգակի և բարդի ծառի²³ հանդեպ ունեցած իրենց հավատալիքներից: Արեգակը սովո-

²⁰ Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԲ., էջ 163:

²¹ Հմմտ. Մայր Մաշտոց, հ. Ա, գիրք Ա՝ ըստ հնագույն երկաթագիր ձեռագրերի և համեմատաբար Աստուածաշունչ մատենի, բնագրական և կանոնացանկային յաւելութեամբ, աշխատախորութեամբ՝ *Գէորգ Տէր-Վարդանեանի*, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2012, էջ 219:

²² Սատանայից հրաժարման ժամանակ նրա վրա թփելու խորհրդանշական այս սովորության վաղագույն վկայությունը պահպանվել է մեզ հասած կոստանդնուպոլսյան (բյուզանդական) ծագմամբ հայտնի «Բարբերինի ծիսարանում» (Ը դ.), որը նախատեսված է եպիսկոպոսի և քահանայի համար: Այն ներառում է Ս. Պատարագի բնագրերը, ժամակարգության, Եկեղեցու խորհուրդների աղոթքներն ու երգասացությունները, ծիսական տարբեր աղոթքներ, կարգեր, ինչպես նաև երախաների՝ սատանայից հրաժարվելու ծիսակարգի մանրամասները, որը հանդիսավորապես կատարել է Կ. Պոլսի պատրիարքն Ավագ Ուրբաթ. *L' Eucologio Barberini gr. 336 (ff. 1-263)*, edizione a cura di *Stefano Parenti, Elena Velkovska* (Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae». «Subsidia» 80), Roma: C.L.V.-Edizioni Liturgiche, 1995, p. 143-145:

²³ Մեզանում բարդի ծառի պաշտամունքը նախաքրիստոնեական հիմքեր ունի, որի տարբեր դրսևորումներն ենք տեսնում նաև Շնորհալու այս վկայությունից հետո պատմական Հայաս-

րական լուսատու է՝ նույնպես ստեղծված Աստծու կողմից: Նմանապես նաև բարդի ծառն է, որ չի տարբերվում Արարչի ստեղծած մյուս ծառերից: Շնորհալու գրվածքից նաև պարզ է դառնում, որ ըստ արևորդիների՝ հենց այս ծառի փայտից էր նաև Քրիստոսի խաչափայտը:

Այնուհետև արևորդիները քահանաների ներկայությամբ պետք է շրջվեն դեպի արևելք՝ աստվածգիտության ճշմարիտ լույսը, և բարձրաձայն ասեն հավատքի ուղղափառ խոստովանությունը²⁴: Շնորհալին թղթում բերում է Հավատո հանգանակի երկար բնագիրը, որը տարբերվում է այդ ժամանակ Հայոց եկեղեցում ընդունված և մեզ հասած տարբերակներից²⁵: Այն բաղկացած է երկու

տանի տարբեր վայրերում. տե՛ս **Լիլիթ Սիմոնյան**, *Մառ ծաղկաքաղիկ*, Երևան, 2017, էջ 257-259: Արեգակի, ծառի այս պաշտամունքով արևորդիները նմանվում են պավլիկյաններին, որի մասին է խոսում նաև Ս. Հովհան Օձնեցին «Ընդդէմ Պաղիկեանց» գործում. *Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցեոյ մատենագրութիւնք*, Վենետիկ, 1833, էջ 35, 37-38: Հավանաբար այս և այլ նմանություններն են պատճառը, որ մեր մատենագիրները նմանեցրել և զուգահեռներ են անցկացրել արևորդիների և պավլիկյանների միջև:

²⁴ Հայոց եկեղեցու ծիսական կյանքում գործածում ենք Հավատո երեք հանգանակ՝ Նիկիական տանդնուպոլսյանը կամ Նիկիական հանգանակը, որն ամեն անգամ բարձրաձայն ասում ենք Ս. Պատարագի ընթացքում, երկրորդ՝ «Ժամագրքի» սկզբում զետեղված և Ս. Գրիգոր Տառնացու խմբագրած «Խոստովանիմք և հաատամք ամենակատար սրտի» սկսվածովը, և երրորդ՝ Ս. Մկրտության ժամանակ ասվող հավատքի համառոտ կամ ընդարձակ խոստովանությունը. տե՛ս *Խորհրդատետր Սրբոյ Պատարագի՝ ըստ ծիսի Առաքելական Սուրբ եկեղեցւոյ*, Վաղարշապատ, 1880, էջ 9, *Ժամագիրք Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ*, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 11-13, *Մաշտոց յորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք ազգիս՝ ըստ Սահմանադրութեան Սուրբ եկեղեցւոյս Հայոց*, Վաղարշապատ, 1905, էջ 20, 22-23: Մեր եկեղեցում գործածվող Հավատամքների մասին տե՛ս **Հ. Յովսէփ վ. Գաթրոնեան**, *Հանգանակ հաւատոյ, որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի*, Վիեննա, 1891, էջ 1-49, **Զարեհ արք. Ազնատրեան**, *Մեկնութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցւոյ Հաւատամքին*, խմբագիր՝ *Վաղինակ վրդ. Մելոյեան*, Հալեպ, 2008, էջ 19-441:

²⁵ Մեզ հասած Ս. Մկրտության ծեսի հնագույն բնագրում պահպանվել է Հավատո հանգանակի երկու տարբերակ. կարճը՝ հարցուպատասխանի ձևով, և ընդարձակը՝ Նիկիական հանգանակը: Սա փաստում է, որ Ս. Մկրտության խորհրդակատարության ժամանակ ոչ միայն պահանջվել է ավյալ մկրտվողի հավատքի անհատական խոստովանությունը, որի մասին են վկայում նաև գործածվող եզակի թվով բայաձևերը, այլև արարողության ներկայներինը: Հավատքի խոստովանության այս ձևը պահպանվել է մինչև ժե՛ դար՝ ներառյալ Մաշտոցի 1667 թ. ոսկանյան առաջին հրատարակությունը, իսկ ժԺ-ից սկսած՝ տպագիր Մաշտոցներում այլևս չկա հավատքի խոստովանության հարցուպատասխանի ձևը, փոխարենը դրված է Հավատամքի համառոտ մի տարբերակ: Մինչև ժՁ դարը գրված ձեռագիր մի շարք Մաշտոցներում պահպանվել է համառոտի մեկ այլ տարբերակ նույնպես, որում հավելյալ շեշտվում են Քրիստոսի հրաշխները, պայծառակերպվելը, դժոխք իջնելը և այլն. տե՛ս օրինակ՝ ձեռ. ՄՄ 826, (ժԳ դ.), թ. 231ա-բ, ՄՄ 10122, (ժԳ դ.), թ. 18բ, ՄՄ 5902, (ժԵ-ժՁ դդ.), թ. 5ա-բ: Այժմ Հայոց եկեղեցու ծիսական կյանքում ընդհանրացած և կանոնականացված Հավատամքի համառոտ տարբերակի հիմքը չնչին տարբերությամբ 1704 թ. տպագիր Մաշտոցն է. «Հաւատամք յամենասուրբ Երրորդութիւնն՝ Ի Հայր և յՈրդի և Ի Սուրբ Հոգի, զաւետումն Գաբրիէլի, զԾնունդն Քրիստոսի, զՄկրտութիւնն, զՀարչարանն, զԿաշխելութիւնն, զաստուածապէս համբար-

մասից. նախ՝ Ս. Երրորդության դավանանքի խոստովանությունն է, «որ է երեք անձնաւորութիւն և մի աստուածութիւն և մի բնութիւն և մի գաւրութիւն և մի իշխանութիւն, որով եղեն յոչնչէ ամենայն արարածք բանիւ նորա՝ երևելիք և աներևոյթք»²⁶: Եվ երկրորդ՝ ընդգծվում է Քրիստոսի մարդեղության խորհրդի նշանակությունը մարդու փրկագործության համատեքստում՝ անդրադառնալով Տիրոջ մկրտությանը, Ս. Երրորդության հայտնությանը նույն մկրտության ժամանակ, սատանայից փորձվելը, Նրա բժշկումները, հրաշքները, խաչելությունը, գերեզման իջնելն ու դժոխքից մարդկանց փրկելը, հրաշափառ հարությունը, համբարձումը, երկրորդ գալուստը և վերջին դատաստանը²⁷: Հարկ է արձանագրել, որ հավատքի այս խոստովանությունը բնիկ հայկական ծեսի նման հարցուպատասխանի ձևով է: Բայց եթե Հնագույն Մաշտոցում խոստովանությունն անհատական է («հաւատա՞ս»), ապա այստեղ ընդհանրական («հաւատա՞յք»)՝²⁸ բնույթ ունի: Կարելի է ենթադրել, որ ինչ-որ մեկը բարձրաձայն կարդացել է Հավատո հանգանակը, իսկ բոլորը միասնական պատասխանել են՝ հավատում ենք: Շնորհալիական այս Հավատամքն ավետարանական ճշմարտությունների խտացյալ բանաձևումն է, իսկ գործածված բառամթերքը և կառուցվածքը շատ նման են Երզնկայի դպրոցի նշանավոր բաբունապետներից Կիրակոս Երզնկացու († 1375) Խրատներում պահպանված հավատքի խոստովանությանը և Ս. Գրիգոր Տաթևացու († 1409) խմբագրածին²⁹:

Սատանայից հրաժարվելուց և Հավատքի ուղղափառ դավանության խոստովանությունից հետո, որը եկեղեցի մտնելու խորհրդական դուռն է և առաջին նախապայմանը, դարձի եկածներն արդեն կարող են մտնել բուն եկեղեցին: Հայոց հայրապետը հորդորում է շմկրտվածներին երախայացնել, այսինքն՝ պատրաստել Ս. Մկրտությանը՝ մատնանշելով հետագա քայլերը: Չափահասները պետք է ապաշխարության որոշակի շրջան անցնեն մկրտվելուց առաջ, իսկ մա-

ձումն, զնստիլն ընդ աշմէ Հօր, զահաւոր և զփառաւորեալ զմիւսանգամ գալուստն խոստովանիմք և հաւատամք». տե՛ս Մաշտոց յորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք ազգիս, Վաղարշապատ, 1905, էջ 20: Նշենք, որ հավատքի խոստովանության համառոտ և ընդարձակ տարբերակները պահպանվել են նաև 18-20-րդ դարերի տպագիր Մաշտոցներում: Ս. Մկրտության ծեսի վերջին բարեփոխված տարբերակում, որը հաստատվեց 2014 թ. նոյեմբերի 11-13-ը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում տեղի ունեցած եպիսկոպոսաց ժողովում, դրված է միայն Հավատո հանգանակի համառոտ տարբերակը՝ ելնելով եկեղեցու ծիսագործնական կյանքից. Մաշտոց, յորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք ազգիս՝ ըստ սահմանագրութեան սուրբ եկեղեցւոյ, Գ. հրատարակութիւն, Անթիլիաս, 2022, էջ 26:

²⁶ Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԲ., էջ 164:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 165:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 164, Մայր Մաշտոց, հ. Ա, գիրք Ա, էջ 219:

²⁹ **Զափառիա արեղա Բաղումյան**, «Կիրակոս վարդապետ Երզնկացու խրատները մեղեքի խոստովանության մասին», էջմիածին, 2012, Գ, էջ 76-77, Ժամագիրք Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ, էջ 11-13:

նուկներին հարկ է անմիջապես մկրտել: Արտահայտելով անդամագրության վերաբերյալ Հայոց Եկեղեցու տվյալ ժամանակաշրջանի գիրքորոշումը՝ Ս. Ներսես Շնորհալին պատվիրում է նախապես մկրտված արևորդիներին Եկեղեցու ծոցն ընդունել մեղքերի խոստովանության միջոցով նրանց համար սահմանելով նաև ապաշխարության որոշակի շրջան, որից հետո ճակատները և զգայարանները դրոշմել սրբալույս մյուռոնով ասելով. «Յանուն Հաւր եւ Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ»³⁰: Յավոք, Շնորհալին չի մանրամասնում, թե ժամանակին մկրտված այս արևորդիները քրիստոնեական ո՞ր Եկեղեցու կամ հարանվանության անդամ էին: Այնուամենայնիվ, բերված ծիսակարգը նման է խնդրի վերաբերյալ այդ ժամանակ գործածվող Ընդհանրական Եկեղեցու ընկալյալ մոտեցմանը, այն է՝ այլադավաններին (իմա՝ հերձվածողներին և հերետիկոսներին) Եկեղեցու գիրկն ընդունել նզովքից, ուղղափառ դավանության հրապարակային խոստովանությունից հետո՝ դրոշմելով և հաղորդելով Տիրոջ մարմինն և արյանը³¹: Նման ընթացակարգն էլ ցույց է տալիս, որ արևորդիները ոչ միայն հեռացել էին քրիստոնեության բուն ճշմարտություններից, այլև շեղվել ուղղափառությունից: Ի տարբերություն Շնորհալու կաթողիկոսության շրջանի և Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր-քաղաքական իրադրության, երբ փորձ էր արվում քաղկեդոնադավան Եկեղեցիների հետ նմանատիպ խնդիրները լուծել երկխոսության, միմյանց ավանդությունները ճանաչելու միջոցով և միության հասնելու ձգտման տեսլականով, կրկնամկրտության կամ Եկեղեցուն անդամագրության խնդիրն ավելի սուր էր բուն Հայաստանում և հատկապես հայ-վրացական եկեղեցական հարաբերություններում: Այս խնդիրներին է անդրադարձել ԺԲ-ԺԳ դարերի կանոնագետ վարդապետ Մխիթար Գոշը «Թուղթ առ Վրացիսն» երկում՝ այլադավաններին Եկեղեցու գիրկն ընդունելու հարցում՝ երկորդելով Շնորհալուն և ավելի մանրամասնելով հարցը³²:

³⁰ Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԲ., էջ 166:

³¹ Հետաքրքիր է, որ պավլիկյաններին Օրթոդոքս Եկեղեցու գիրկն էին ընդունում վերամկրտությամբ, որի մասին է 692 թ. Տրուլոյի ժողովի ՂԵ կանոնը. *The Council in Trullo revisited*, edited by *George Nedungatt, Michael Featherstone* (Kanonika 6, Pontificio Istituto Orientale), Roma, 1995, p. 175:

³² **Շանե ծ. վրդ. Անանյան**, «Մխիթար Գոշը և այլադավանների մկրտության խնդիրը Հայոց Եկեղեցում», *ԲՄ* № 31, 2021, էջ 85-101: Այլադավաններին՝ քաղկեդոնականներին և բողոքականներին, Հայոց Եկեղեցու գիրկն ընդունելու կանոնական վերջին որոշումը և կարգը սահմանել է Մկրտիչ Ա Վանեցի Խրիմյան (1892-1907) կաթողիկոսը 1905 թ. հուլիսի 16-ի կոնդակով: Ըստ կոնդակի՝ անխտիր պետք է ընդունել մեր Եկեղեցի դիմած թե՛ հայ և թե՛ օտար մարդկանց: Ոչ մի դեպքում նրանց չի կարելի վերամկրտել, քանզի Հայոց Եկեղեցին մեծում է կրկնամկրտությունը: Վեհափառը մեջբերում է նաև անդամագրության ծիսակարգը, որը վերցված է Ավագ Հինգշաբթի կատարվող Ապաշխարողաց կարգից. *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, Գիրք է՝ Խրիմեան Հայրիկը և ցարական բռնապետութիւնը (1903-1907 թթ.)*, Երևան, 2000, էջ 339:

Հայոց եկեղեցուն ամբողջական անդամագրության կարգը սահմանելուց հետո Շնորհալին բարոյախրատական հորդորներ է տալիս նորագարձներին՝ հեռու մնալ զանազան մեղքերից և խոտելի երևույթներից՝ սպանությունից, շնությունից, պոռնկությունից, գողությունից, ընկերների հանդեպ նենգությունից, նախանձից, հարբեցողությունից և սատանայի շար այլ գործերից: Այսուհետ նրանք պետք է ապրեն քրիստոնեավայել և Աստծու կամքի համաձայն՝ լինելով եղբայրասեր, սրբասեր ու ողորմած: Քրիստոնյա արևորդիներին Շնորհալին պատվիրում է չգայթակղվել քահանաների պահվածքից, «այլ ի լաւան և յընտիրսն հայեսցին, և յայնցանէ առցեն իւրեանց աւրինակ բարեաց»³³: Վատ քրիստոնյա լինելու պատճառը ոչ թէ Աստծու օրենքն է, այլ նրանց ծուլությունը, անմտությունը և սատանան:

Հայոց կաթողիկոսը քահանաներին հատուկ պատվիրում է զգուշացնել կանանց՝ հեռու մնալ «ի կախարդութենէ և ի դեղատուութենէ»³⁴ և յամենայն դիւական աղանդաւորութենէ»³⁵, քանզի «ամենայն ոք, որ կախարդութեան զհետ երթայ, դիւաց է պաշտանեայ և երկրպագու. որ առնէ և որ առնել տայ, այնպիսին ո՛չ հաղորդի է արժանի և ո՛չ թաղման քրիստոնէից»³⁶: Շնորհալին նույն պատվերն է կանանց տալիս նաև նշանավոր «Թուղթ ընդհանրական»-ում. «Մի՛ ոք ի ձէնջ սատանայական կախարդութեան և աղանդոց դեղատուութեան զհետ երթիցէ, զի այլ մեղք ի գործսն է վնասն, և այդ ի հաւատն, քանզի կախարդութիւնն ի սատանայէ է»³⁷: Հեղինակը նույն խստությունամբ է արտահայտվում նաև գուշակությունների նպատակով քրիստոնյաների կերակրի, ըմպելիքի մեջ պիղծ և աղտեղի բաներ խառնողների մասին, որոնք հեռանում են Աստծուց և Ս. Հաղոր-

³³ Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԲ., էջ 166:

³⁴ Հետաքրքիր է բնագրում կախարդության ձևերից «դեղատուութեան» հիշատակումը, որը տարածված է եղել ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Աղվանքում: Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու՝ Վաչագան Գ Բարեպաշտը (Ե-Ձ դդ.) անտեղիտալի պայքար է մղել դեղատուների և մատնահատների աղանդների դեմ, որոնք մարդկանց մարդասպանության էին հասցնում՝ մահադեղ տալով: Դեղատուները նաև զանազան ֆունկներ կամ դեղեր էին պատրաստում գուշակության նպատակով: Մեր ժողովրդի մեջ արմատացած հեթանոսական այս ծեսերի, պատկերացումների և սովորույթների դեմ է պայքարել իր գրվածքներով նաև Շնորհալու ժամանակակից, միջնադարի խոշոր աստվածաբան Վարդան Այգեկցին, տե՛ս Մատենագիրք հայոց, հ. ԺԵ., Ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 86-91, Վարդան Այգեկցի, *Խրատներ*, Երևան, 1999, էջ 119, նաև՝ Առն Խաչիկյան, *Աշխատություններ*, հ.Ա., Երևան, 2012, էջ 17-20, Հ. Առնդ Ալիջան, *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց*, էջ 387-437: Սնահալատության և կախարդության տարատեսակները պահպանվել են նաև մեր օրերում, երբ եկեղեցուց մեռունաջուր, օրհնված խաչ, մով կամ ջուր են խնդրում, որոնցից բախտագուշակները «բուժիչ դեղ» են պատրաստում:

³⁵ Մատենագիրք հայոց, հ. ԻԲ., էջ 166:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 166-167:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 130:

դուժյունից զրկվում: Կուսապաշտության և կախարհությունների տարբեր տեսակներից հեռու մնալու Շնորհալու այս անդրդվելի կեցվածքը, հորդորներն ու պատիժները վկայում են առհասարակ նաև քրիստոնյա հայերի շրջանում տարածված հեթանոսական սովորությունների մասին, որոնց դեմ մշտապես պայքարել և պայքարում են Հայոց եկեղեցու վարդապետները:

Բոլոր զգուշացումներից և հայրական հորդորներից հետո Ս. Ներսես Շնորհալին նաև որոշակի կանոններ է սահմանում եկեղեցու նորադարձ բոլոր անդամների համար՝ տարվա ընթացքում պարտադիր երկու կամ երեք անգամ, որոշ դեպքերում՝ նաև ավելի շատ, գործած մեղքերը խոստովանել քահանաների առաջ, հոգևորականների կողմից դրված ապաշխարանքը կատարել պահքով, աղոթքով և ողորմություններ: Բայց միայն մեղքերի խոստովանությունը դեռ բավարար չէ ճշմարիտ քրիստոնեական ապրելակերպի համար: Ուստի նորադարձները մյուս քրիստոնյաների նման պետք է մասնակցեն նաև եկեղեցու ընդհանրական աղոթքին՝ խնդրելով մեղքերի քավություն, արժանի լինելու երկնքի արքայությանը, փրկվելու գեհենի տանջանքներից, հեռու մնալով սատանայի բոլոր փորձություններից և վտանգներից: Շնորհալի հայրապետը կարևորում է նաև կանոնական պահքերի պահպանումը մյուս քրիստոնյաների նման, ինչպես նաև Ս. Գրքի ուսուցումը:

Ինչպես պարզվում է թղթից, Շնորհալին իր մոտ եկած պատգամավորների հետ խոսել է նաև արևորդիների զավակների համար Աստվածաշնչի սերտողություն կազմակերպելու, իսկ արժանիներին անգամ քահանայագործելու պատվին արժանացնելու մասին, որոնց նրանք սիրով համաձայնել են: Այստեղ հայրապետը մեջբերում է մեր հավատքի հայր Ս. Գրիգոր Լուսավորչի օրինակը, որ քրմերի զավակներին քահանայեցրեց և եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց³⁸: Գիտակցելով քահանաների վրա դրված ծանր լուծն ու արևորդիների՝ եկեղեցուն անդամագրվելու գործընթացի բարդությունները՝ Շնորհալի հայրապետը քաջալերում է նաև քահանաներին, որոնց վարձն Աստծուց է: Նա հույս է հայտնում, որ Ս. Մկրտությունից հետո իրենց արևորդիներ անվանողներն այսուհետ «փոխեսցեն և ի Քրիստոսի մեծ և սքանչելի անունն անուանեսցին» քրիստոնեայք, զոր սուրբ առաքելալքն հաւատացելոցն ի Քրիստոս՝ եղին զանունս զայս ի մեծ Անտիոք»³⁹: Ինքն էլ իր հերթին խոստանում է Աստծուն աղոթել նոր քրիստոնյաների համար, որպեսզի հաստատվեն հավատքի ժայռի վրա, որին չեն կարող հաղթել սատանան ու նրա արբանյակները: Թղթի վերջում Ս. Ներսես հայրապետը հույս է հայտնում, որ հոգևորականները ժողովրդին կուսուցանեն և կխրատեն

³⁸ Ագաթանգեղոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909, էջ 441-442:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 168:

Աստվածաշնչով հորդորելով նրանց գումար չպահանջել նորադարձներից մկրտվելու, մեղքերի խոստովանության, Ս. Հաղորդության, թաղման և բերքահավաքի համար, այլ ինչ-որ կամավոր տան, այն վերցնեն, խրատեն ոչ թե ստույթյամբ, այլ հեզությունով⁴⁰:

Միով բանիվ Ս. Ներսես Շնորհալու այս թուղթը ոչ միայն կարևոր սկզբնաղբյուր է Արևորդիների աղանդի, Հայոց եկեղեցուն նրանց անդամակցելու ծիսագործնական քայլերի ու ժամանակի աստվածաբանական ընկալումների մասին, այլև պարտադիր ուսանելի հովվական տեսանկյունից՝ մեկ այլ կողմից բացահայտելով իր հոտի միասնությանն ու հավատքի միությունը նախանձախնդիր իմաստուն հայրապետին ու սիրող հորը:

PROTO-ARCHIMANDRITE ZACHARIA BAGHUMYAN

MEMBERSHIP IN THE ARMENIAN CHURCH ACCORDING TO ST. NERSĒS GRACIOUS' LETTER "ON THE CONVERSION OF THE SONS OF THE SUN"

Key words: St. Nersēs the Gracious, Sons of the Sun, Paulicians, Holy Baptism, Armenian Church, Renunciation of Satan, Confession of Faith, Membership, Identity.

St. Nersēs the Gracious' famous epistle "Conversion of the Sons of Sun" is a singular source, rare in its treatment of the identity of this abstruse religious sect. The letter reveals that the clergy of the city of Samosata, including representatives of the Sons of the Sun, appealed to the Armenian Patriarch to accept them into the Armenian Church. According to St. Nersēs, the Sons of Sun are ethnic Armenians who were not baptized by St. Gregory the Illuminator, instead resembling the Paulicians in terms of dogma.

St. Nersēs describes in detail the order of acceptance into the Armenian Church and the necessary liturgical steps: public renunciation of Satan and of all previous delusions, confession of the orthodox faith, entrance into the church, Holy Baptism and, finally, the anointing the neophyte with Holy Myron. This section of the letter is followed by the issuance of practical advice for priests and the newly baptized.

⁴⁰ Ս. Ներսես Շնորհալին նույն պատվերն է տալիս ֆահանաներին նաև «Թուղթ ընդհանրական»-ում. «Եւ մի՛ ո՛ր ի ձէնչ ըստ հարկի պահանջեսցէ գինս արծաթոյ անգին շնորհին վասն մկրտութեանն կամ մահու հաղորդի տալոյ, այլ որ ունին և տան սիրով, որպէս գնուէ եկեղեցոյ՝ առէ, և որ աղփատ լինին՝ մի՛ բռնադատէ». *Մատենագիրք հայոց*, ԻԲ. հատոր, էջ 105-106: Նույն հորդորով է ֆահանաներին դիմում նաև Հովհաննէս Յրզնկացի Պլուզը († 1293) «Խրատ հասարակաց»-ում. է. Մ. Բաղդասարյան, *Հովհաննէս Երզնկացին և նրա խրատական արձակը*, Երևան, 1977, էջ 151:

In the article, the liturgical steps and the process of acceptance into the Church cited by St. Nersēs the Gracious, are compared with the ancient baptismal rite of the Armenian Church, several handwritten and printed Mashtots' and the accepted theological approaches to the issue of the time. The letter once again reveals the character of the spiritual and beloved father who is zealous in fostering the unity of his flock and the union of the faith.

ПРОТОАРХИМАНДРИТ ЗАХАРИЯ БАГУМЯН

ПРИНЯТИЕ В ЛОНО АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ СОГЛАСНО ПОСЛАНИЮ СВ. НЕРСЕСА БЛАГОДАТНОГО «ОБ ОБРАЩЕНИИ СЫНОВ СОЛНЦА»

Ключевые слова: Св. Нерсес Благодатный, сыны солнца, павликиане, Святое Крещение, Армянская Церковь, отречение от сатаны, исповедование веры, идентичность.

Известное послание Святого Нерсеса Благодатного «Об обращении сынов солнца» – один из редких армянских источников, содержащих сведения об этой ереси. Духовенство, представители сынов солнца и другие жители города Самосаты обратились к Армянскому Католикосу с просьбой принять их в лоно Церкви. Согласно Св. Нерсесу Благодатному, сыны солнца – этнические армяне, говорящие на армянском языке, которые не были крещены Святым Григорием Просветителем; по своим верованиям они были близки к павликианам.

Св. Нерсес в своем послании подробно описывает порядок оглашения и воцерковления: публичное отречение от прежних заблуждений и сатаны, исповедание православной веры, вхождение в церковь, Святое Крещение и Миропомазание, за которыми следуют практические наставления священникам и новообращенным.

Описанные в послании Св. Нерсеса Благодатного ступени воцерковления сопоставлены с сохранившимся древнейшим чином Святого Крещения, некоторыми рукописными и печатными Требниками и богословскими воззрениями данного времени. В послании перед нами вновь предстает образ духовного отца, любящего свою паству и неустанно трудящегося ради ее единства и единства веры.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչները և սաները..... 5

ՀՐԱՆՏ ՕՀԱՆՅԱՆ

Դավիթ-Դանիելյան պալաթարը և Լազարյանները..... 34

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՅԱՆԵ ԹԵՐԶՅԱՆ

Գևորգ Կաղի ժամանակաշրջանի ճշգրտման փորձ..... 54

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ

«Խառնվածք» հասկացություն միջնադարյան ընկալումները..... 61

«ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ՝ ԲԱԶՄԱՇՆՈՐՀ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻՑ (2023 թ. հունիսի 21-23)

ԶԱՔԱՐԻԱ Ծ. ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ

Հայոց եկեղեցու անդամագրությունն ըստ
«Արևորդիների դարձի մասին» Ս. Ներսես Շնորհալու թղթի..... 83

ԷՌԵԱ ՄԱՆԵԱ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Ներսես Դ Կլայեցի կաթողիկոսի «Շնորհալի»
պատվանվան մասին..... 97

ՎԱՆՈ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Ներսես Շնորհալին խրատական բանաստեղծության հիմնադիր..... 116

ԼԱԼԻԿ ԽԱԶՍՏՐՅԱՆ

Պատկերավոր համեմատությունների ձևակազմական
կաղապարները Ներսես Շնորհալու «Ողբ եղեսիոյ» պոեմում..... 127

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Ներսես Շնորհալի և Կոմիտաս վարդապետ..... 139

ՄՀԵՐ ՆԱՎՈՅԱՆ

Հայկական վերածննդի երաժշտաբանաստեղծական արվեստի որոշ
բնութագրիչներ՝ Ս. Ներսես Շնորհալու ժառանգության մեջ..... 156

ՀԱՍՄԻԿ ԻՐԻՑՅԱՆ

Ներսես Շնորհալու նորահայտ բնագիրը ՄՄ 3839 ձեռագրում (անգլ.)..... 166

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԵՅՆԳԵՀՆԱՍԻՄ ՖԱԹԵՄԻ, ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

*Մատենադարանի այլալեզու ֆոնդի
չորս միավորի նկարագրություն (անգլ.)*..... 179

ՍԱԹԵՆԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Երկու հնատիպ հմայիլների ուսումնասիրության հետքերով..... 195

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԷՍԹԵՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

*Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող տեսիլ-հարցումը
(համեմատական բնագիր)*..... 212

ԱՐԵՎԻԿ ԱՐԱԲՅԱՆ

*Առաքել Սյունեցու «Ղազարու յարութեան» և
«Մեծատան եւ Ղազարու» անտիպ տաղերը*..... 251

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

*Զաֆարիա Ծայրագոյն վարդապետ Բաղումեան,
Կիրակոս Երզնկացու՝ Սուրբ Եւագր Պոնտացու երկերի լուծմունքները,
խմբագիր՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, Մատենադարան, 2022*..... 260

ԱՐՄԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

*Les Arts Libéraux et les Sciences dans l' Arménie
Ancienne et Médiévale («Ազատ արվեստները և գիտությունները
հին և միջնադարյան Հայաստանում»), sous la direction
de Valentina Calzolari, Paris: Vrin 2022*..... 270

ԲԱՆԱՎԵՃ

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Դարձյալ հին Երևանի աշտարակի և
Երկուերեսնի եկեղեցու պարզաբանման շուրջ*..... 280

*Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը
վերաբերող պահանջներ*..... 296

CONTENTS

HISTORY

KAREN MATEVOSIAN

The Teachers and Students of Gladzor University.....5

HRANT OHANYAN

The Role of the Lazaryans in the Davit-Daniel Conflict.....34

PHILOLOGY

GAYANE TERZIAN

An Attempt at Dating the Life of Gevorg Kagh.....54

NATURAL SCIENCES

KARINE MOSIKYAN

Medieval Conceptions of Temperament.....61

PROCEEDINGS OF THE 6TH INTERNATIONAL CONFERENCE “NERSĒS SHNORHALI THE GRACIOUS PATRIARCH” (June 21-23, 2023)

PROTO-ARCHIMANDRITE ZACHARIA BAGHUMYAN

Membership in the Armenian Church According to St. Nersēs
Gracious’ Letter “On The Conversion of the Sons of the Sun”.....83

ERNA MANEA SHIRINIAN

About the Title “Graceful” of Catholicos
Nersēs IV Klayets’i.....97

VANO EGHIAZARYAN

Nersēs Shnorhali as the Founder of the Genre
of Didactic Poetry.....116

LALIK KHACHATRYAN

Formal Models of Figurative Comparisons
in the Poem “Elegy on the Capture of Edessa”
by Nersēs Shnorhali.....127

LUSINE SAHAKYAN

Nersēs Shnorhali And Komitas Vardapet.....139

MHER NAVOYAN

Some Characteristics of the Musical and Poetic Art
of the Armenian Renaissance in the Heritage
of St. Nerses Shnorhali156

HASMIK IRITSYAN

A Newly Discovered Work of Nersēs Shnorhali
in Ms M3839166

BIBLIOGRAPHY**SAYEDEHNASIM FATEMI, HAYKAZ GEVORGYAN**

Description of Four Units of Matenadaran's Foreign Language Fund179

SATENIK GRIGORYAN

On Two 18th C. Scroll Amulets195

PUBLICATIONS**ESTER PETROSYAN**

The Revelation Attributed to Gregory the Illuminator212

AREVIK ARABYAN

Arak‘el Siwnets‘i and his Unpublished Verses
“The Resurrection of Lazarus” and “The Rich Man and Lazarus”251

BOOK REVIEWS**ARUSYAK TAMRAZYAN**

Proto-Archimandrite Zacharia Baghumyan, *Kirakos Erznkais‘i’s
Commentaries on Saint Evagrius Ponticus’ Works*, Yerevan, 2022260

ARMINE MELKONYAN

Les Arts Libéraux et les Sciences dans l’Arménie Ancienne et Médiévale,
Sous la direction de Valentina Calzolari, Paris: Vrin 2022270

DISCUSSION**ARSEN HARUTYUNYAN**

Once More on the Interpretation of Old Yerevan’s Tower
and Church Yerkueresni (St. Paul and Peter)280

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

КАРЕН МАТЕВОСЯН

Преподаватели и учащиеся Гладзорского университета 5

ГРАНТ ОГАНЯН

Противостояние Давид-Даниэл и Лазаревы 34

ФИЛОЛОГИЯ

ГАЯНЕ ТЕРЗЯН

Опыт уточнения времени жизни Геворга Кага 54

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

КАРИНЕ МОСИКЯН

Средневековые представления о темпераменте 61

**ИЗ МАТЕРИАЛОВ 6-ОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
“БЛАГОДАТНЫЙ ПАТРИАРХ НЕРСЕС ШНОРАЛИ”
(21-23 июня, 2023 г.)**

ПРОТОАРХИМАНДРИТ, ЗАХАРИЯ БАГУМЯН

Принятие в лоно армянской церкви согласно посланию Св. Нерсеса Благодатного «Об обращении Сынов Солнца» 83

ЭРНА МАНЕА ШИРИНЯН

О титуле «Шнорали» католикоса Нерсеса IV Клаеци 97

ВАНО ЕГИАЗАРЯН

Нерсес Благодатный – основоположник жанра поучительных стихотворений 116

ЛАЛИК ХАЧАТРЯН

Формальные модели образных сравнений в поэме «Элегия на взятие Эдессы» Нерсеса Шнорали 127

ЛУСИНЕ СААКЯН

Нерсес Шнорали и Комитас Архимандрит 139

МГЕР НАВОЯН

Некоторые характеристики музыкально-поэтического искусства армянского Возрождения в наследии Св. Нерсеса Шнорали.....156

АСМИК ИРИЦЯН

Новонайденный текст Нерсеса Шнорали в рукописи № 3839 из собрания Матенадарана.....166

БИБЛИОГРАФИЯ**ФАТЕМИ СЕЙЕДЕХНАСИМ, АЙКАЗ ГЕВОРГЯН**

Описание четырех единиц иноязычного фонда Матенадарана.....179

САТЕНИК ГРИГОРЯН

О двух старопечатных свитках-оберегах XVIII в.195

ПУБЛИКАЦИИ**ЭСТЕР ПЕТРОСЯН**

Откровение, приписываемое Григорию Просветителю.....212

АРЕВИК АРАБЯН

Неизданные стихи “О воскрешении Лазаря” и “О богаче и Лазаре” Аракела Сюнеци.....251

РЕЦЕНЗИИ**АРУСЯК ТАМРАЗЯН**

Протоархимандрит Захария Багумян, *Толкование Киракоса Ерзнкаци на сочинения Евагрия Понтийского*, Ереван, 2022.....260

АРМИНЕ МЕЛКОНЯН

Les Arts Libéraux et les Sciences dans l'Arménie Ancienne et Médiévale, Sous la direction de Valentina Calzolari, Paris: Vrin 2022.....270

ДИСКУССИЯ**АРСЕН АРУТЮНЯН**

Вновь об интерпретации башни и церкви Еркуересни (Св. Павла и Петра) старого Еревана.....280

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 36

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 36

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 36

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ *Ձեռ. եղմ. 365՝ Եսայի Նչեցին Գլաձորի համալսարանի
ուսուցիչների և սաների հետ*

Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 19

տպամանակ՝ 150

Մատենադարան

Մետրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի
հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/